

ΤΡΕΙΣ ΑΛΕΞΑΝΔΡΙΝΟΙ ΠΟΙΗΤΕΣ (ΚΑΒΑΦΗΣ-MARINETTI-UNGARETTI)

Πολλοί υπήρξαν οι Ιταλοί λόγιοι που ασχολήθηκαν με την προσωπικότητα και το έργο του Κωνσταντίνου Καβάφη (1863-1933)¹, ωστόσο δύο από αυτούς έτυχε να έχουν γεννηθεί στην Αλεξάνδρεια. Πρόκειται για τον ιδρυτή του φουτουριστικού κινήματος F. T. Marinetti (1876-1944) και τον κύριο εκπρόσωπο του ιταλικού ερμητισμού Giuseppe Ungaretti (1888-1970). Και ο μεν πρώτος συνάντησε τον Αλεξανδρινό μας μόνον μία φορά, στη γενέτειρά τους, λίγο πριν από τον θάνατό του, ο δεύτερος όμως τον συναναστρεφόταν ήδη από τις αρχές του 20^{ου} αιώνα και πολλά διδάχθηκε από αυτόν.

Συγκεκριμένα, ο F. T. Marinetti επισκέφθηκε την Ελλάδα το 1933², για να προβάλλει στις 4 Φεβρουαρίου από το βήμα του Φιλολογικού Συλλόγου Παρνασσός³ τις φουτουριστικές του θέσεις, που είχε πρωτοδιατυπώσει στο ρι-

1. Βλ. σχετικά Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Ο Καβάφης εις την Ιταλίαν (Μελέται, κρίσεις, μεταφράσεις)*, Κείμενα και Μελέται Νεοελληνικής Φιλολογίας, Αθήναι 1964 [= *Νέα Εστία*, τόμ. 74 (1963), σσ. 1576-1583]. Στο μελέτημα αυτό αναφέρονται τα ονόματα και τα μελετήματα ή μεταφράσεις Ιταλών λογίων, όπως των Atanasio Catraro, F. M. Pontani, Bruno Lavagnini, Paolo Stomeo, Vincenzo Mascaro, Mario Vitti, Nelo Rissi, Mario Petrucciani, καθώς και των μεγάλων ποιητών Giuseppe Ungaretti και Eugenio Montale. Στην Ιταλία, εξάλλου, μεταξύ των πρώτων που ασχολήθηκαν με την ποίηση του Καβάφη ήταν και ο ίδιος ο Γεώργιος Ζώρας. Βλ. το άρθρο που δημοσίευσε κατά την πρώτη επέτειο του θανάτου του ποιητή: «Costantino Cavafis, il poeta Alessandrino (nell'anniversario della sua morte)», *L'Europa Orientale*, τόμ. 14/ 7-10 (1934), σσ. 498-501. Επίσης, από πολύ νωρίς (1936) ασχολήθηκε με το έργο του Καβάφη ο F. M. Pontani (1913-1983). Βλ. τον τόμο με αναδημοσιεύσεις παλαιών άρθρων του Filippo Maria Pontani, *Επτά δοκίμια και μελετήματα για τον Καβάφη (1936-1974)*, Περίλογος Γ. Π. Σαββίδης, Εισαγωγή Massimo Peri, Μορφωτικό Ίδρυμα Εθνικής Τραπέζης, Αθήνα 1991.

2. Βλ. *Νέα Εστία*, τόμ. 13 (1933), σ. 231, στη στήλη των ειδήσεων τη σχετική με τα «Περιοδικά κι εφημερίδες», που συνέτασσε ο Πέτρος Χάρης. Δεν έλειψαν και οι αρνητικές κριτικές, όπως λ.χ. αυτή του Παύλου Νιρβάνα, *Νέα Εστία*, τόμ. 13 (1933), σσ. 180-181.

3. Βλ. σχετικά το μελέτημα του Γεράσιμου Ζώρα «Ο F. T. Marinetti στον Φ. Σ. Παρνασσός», *Θύβρις. Σύλλαβος μελετημάτων ελληνο-ιταλικού θεματολογίου*, Προλογικό σημείωμα του Mario Petrucciani, Εκδόσεις Δόμος, Αθήνα 1999, σσ. 275-291 [= *Παρνασσός*, τόμ. 39 (1997), σσ.

ζοσπαστικό για την εποχή του ποιητικό μανιφέστο, του 1909⁴, καθώς και στα μετέπειτα μανιφέστα του⁵. Κι έτσι η γνωριμία του ελληνικού κοινού⁶ με τον Φουτουρισμό έγινε με κάποια καθυστέρηση. Εκείνο όμως που μάς ενδιαφέρει εδώ είναι το γεγονός ότι, το ίδιο έτος, ο φουτουριστής ποιητής περιγράφει μία συνάντηση που είχε με τον Καβάφη, στην Αλεξάνδρεια, το 1930. Συγκεκριμένα, στο τευχίδιό του *Il fascino dell'Egitto*⁷ (που περιέχει μικρά αυτοβιογραφικού περιεχομένου κείμενά του, με αναμνήσεις από την Αίγυπτο και κυρίως από την Αλεξάνδρεια) περιλαμβάνεται ένα κεφάλαιο, το 17^ο, που επιγράφεται «Il poeta greco-egiziano Cavafy»⁸. Αλλά και στο προηγούμενο κεφάλαιο, το 16^ο, που φέρει τίτλο «A passeggio con mia madre sulla spiaggia del Porto Antico»⁹, ο Marinetti περιγράφει την πορεία που ακολούθησε μέχρι να φθάσει στο σπίτι του Καβάφη (στη rue Lepsius 10), περνώντας από τα μέρη που συνήθιζε να επισκέπτεται και να κάνει περιπάτους με τη μητέρα του, στη νεανική του ηλικία. Έτσι πηγαίνοντας, στην τόσο σημαντική γι' αυτόν συνάντηση είχε νοερό συνοδοιπόρο τη μητέρα του. Γράφει ο Marinetti ότι ένα χαρακτηριστικό απόγευμα του ράθυμου και ολόχρυσου αιγυπτιακού Ιανουαρίου πήγαινε να συναντήσει τον διά-

42-55]. Σχετικά με την ομιλία στον Φ. Σ. Παρνασσός βλ. στο φύλλο της 5^{ης} Φεβρουαρίου της *Καθημερινής*, το σημείωμα με τίτλο «Ο φουτουρισμός εν δράσει. Ο κ. Μαρινέτι εις τον Παρνασσόν. Η χθεσινή διάλεξις». Και στον ιταλικό τύπο υπήρξαν σχετικά σημειώματα, όπως λ.χ. στην *Corriere della Sera* της 6^{ης} Φεβρουαρίου 1933, με τίτλο «Una conferenza di Marinetti ad Atene sulla Nuova Italia». Εκτενή περιήληψη του κειμένου της ομιλίας, που ο Marinetti την έκανε στα γαλλικά στις 4 Φεβρουαρίου στον Παρνασσό, δημοσίευσε ο Γεώργιος Πράτσικας στην εφημερίδα *Η Πρωία*, της 5^{ης} Φεβρουαρίου 1933, με τίτλο «Η χθεσινή τρίτη διάλεξις του κ. Μαρινέτι: "Η σύγχρονος Ιταλία και ο παγκόσμιος Φουτουρισμός"». Πβ. το φυλλάδιο *Φουτουρισμός*, εκδ. Καρανάσου, Αθήνα 1933.

4. F. T. Marinetti, «Fondazione e Manifesto del Futurismo. Pubblicato dal *Figaro* di Parigi il 20 febbraio 1909», *Teoria e invenzione futurista*, a cura di Luciano De Maria, Arnoldo Mondadori Editore, [I Meridiani], Milano ²1990, σσ. 7-14.

5. F. T. Marinetti, *Teoria e invenzione futurista*, ό.π.

6. Ορισμένα κείμενα, όπως τα μανιφέστα του Marinetti, έχουν μεταφρασθεί και στα ελληνικά: βλ. Φ. Τ. Μαρινέτι, *Μανιφέστα του Φουτουρισμού*, Πρόλογος Άλντο Παλατσόσκι, Μετάφραση Βασίλης Μουσίδης, Αιγόκερως, Αθήνα 1987. Βλ. επίσης τα αφιερώματα των περιοδικών: *Το Δέντρο*, τεύχ. 13, Μάρτιος-Απρίλιος 1980 [=F. T. Marinetti και ο Ιταλικός Φουτουρισμός. Επιμέλεια, ανθολόγηση, απόδοση Μαρία Στεφανοπούλου], σσ. 67-114, και *Διαβάζω*, τεύχ. 141, 9 Απριλίου 1986, καθώς και το μελέτημα των Caroline Tisdall και Angelo Bozzola, *Φουτουρισμός*, Μετάφραση Δημοσθένης Κούρτοβις, Εκδόσεις Υπόδομη, Αθήνα 1984. Χρήσιμη για μια πρώτη προσέγγιση είναι η «Επιλογή ελληνικής βιβλιογραφίας για το κίνημα του φουτουρισμού» που επιμελήθηκε ο Βασίλης Κ. Καλαμαράς και δημοσιεύθηκε στο ίδιο αφιέρωμα του *Διαβάζω*, ό.π., σσ. 54-55. Βλ. επίσης Φαίδωνος Μπουμπουλίδου, *Νεοελληνικά μελετήματα Γ': Απηχίσεις του Φουτουρισμού στην Νεοελληνική Γραμματεία*, Αθήνα 1980, και Mario Vitti, το κεφ. «Φουτουρισμός και επανάσταση», στο βιβλίο του *Η Γενιά του Τριάντα. Ιδεολογία και μορφή*, Ερμής, Αθήνα 1987, σσ. 76-80.

7. F. T. Marinetti, «Il fascino dell'Egitto», *Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σσ. 1050-1091.

8. F. T. Marinetti, «Il poeta greco-egiziano Cavafy», *Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σσ. 1080-1083.

9. F. T. Marinetti, «A passeggio con mia madre sulla spiaggia del Porto Antico», *Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σσ. 1078-1079.

σημο ποιητή Καβάφη, που προτιμούσε τη διαβίωση στη γενέτειρά του Αλεξάνδρεια¹⁰ παρά στη μακρινή Αθήνα: «In uno di quei tipici pomeriggi del gennaio egiziano, tanto lenti molli estatici e dorati, mi recavo a visitare Costantino Cavafy, celebre poeta greco che preferisce la sua Alessandria natale alla sua Atene lontana e distratta». Κατά τη διαδρομή συζητούσε με τον Ιταλό δημοσιογράφο και συγγραφέα Atanasio Catraro, ενώ ταυτόχρονα αναζητούσε στη σκέψη του τους λόγους που μπορούσαν να δένουν τη νοσταλγική ψυχή ενός ποιητή με το γαλάζιο ημικύκλιο του αρχαίου έρημου λιμανιού¹¹, γεμάτου όμως με αόρατες μεγάλο-πρεπες γαλέρες¹²: «Me ne parlava eloquentemente l'intelligente pubblicitista italiano Catraro, mentre coglievo in giro e valutavo le ragioni di nostalgia storica che possono legare l'animo di un poeta all'azzurro semicerchio del Porto Antico ora deserto ma certo ingombro di sontuose galere invisibili». Αυτός ήταν ο περίπατος που έκανε και ο ίδιος, δεκαεξάχρονος τότε, μαζί με τη μητέρα του: «Era questa la passeggiata serale preferita da mia madre che, sedicenne, accompagnavo cercando di armonizzare i miei passi sognanti coi suoi decisi e frettolosi». Και στο τέλος του κεφαλαίου αυτού, περιγράφει την άφιξή του στο σπίτι του Καβάφη, όπου ένα φοινικόδεντρο τους υποδέχθηκε ευγενικά: «Più alta del minareto e del muezzin già assorbiti dalla notte, una palma ci benedice sulla soglia del poeta Cavafy».

Ο λυρισμός που ξεχύνεται από τις παραπάνω φράσεις μάς ξενίζει, καθώς ο Marinetti δεν συνήθιζε να χρησιμοποιεί τέτοιο ύφος. Ωστόσο, με περισσότερη προσοχή πρέπει να σταθούμε στις εκτενέστερες αναφορές του επόμενου κεφαλαίου. Σε αυτό περιγράφει αρχικά τη μορφή του μεγάλου Αλεξανδρινού ποιητή: «Eccolo, piccola testa grigia di dolce testuggine intelligente, esili braccia che remano fuori dall'immenso guscio greco-romano d'ombra dotta, velluti rosso cupo e quadri che piovono secoli polverizzati». Στη συνέχεια αναφέρει ότι ο σουδανός υπηρέτης τού προσέφερε ούισκν με σόδα, συνοδευόμενο από μεζέ (τυρί): «Rosso cupo anche i pantaloncini ornati d'oro del servo sudanese che mi porge sulla sanieh un whisky and soda e il tradizionale mézè di formaggio greco». Έτσι μασώ-

10. Για την καθαφική Αλεξάνδρεια, βλ. Edmund Keeley, *Cavafy's Alexandria. Study of a Myth in Progress*, The Hogarth Press, London 1977.

11. Και ο Ungaretti θέλγθηκε και εμπνεύσθηκε από το αρχαίο αλεξανδρινό λιμάνι και τού αφιέρωσε, το 1916, την ομότιτλη συλλογή 32 ποιημάτων του *Il Porto Sepolto*, αναδεικνυνόντάς το σε ένα εξαιρετικό ποιητικό σύμβολο. Βλ. τώρα αναδημοσιευμένα τα κείμενα της συλλογής αυτής στον τόμο Giuseppe Ungaretti, *Vita d'un uomo. Tutte le poesie*, a cura di Leone Piccioni, Arnoldo Mondadori Editore, Milano 1992, σσ. 19-58.

12. Αυτές οι μεγαλόπρεπες γαλέρες αθέατες στους πολλούς («sontuose galere invisibili») θυμίζουν «τα μεγάλα, τα θεσπέσια πλοία» που περιγράφει ο Καβάφης στο κείμενο του «Τα πλοία», με τα οποία συμβολίζει τις μεγάλες και άπιαστες εμπνεύσεις των ποιητών. Βλ. Κ. Π. Καβάφης, *Κρυμμένα ποιήματα 1877-1923*, Φιλολογική επιμέλεια Γ. Π. Σαββίδης, Ίκαρος, Αθήνα 1993, σ. 117 [=Costantino Kavafis, *Poesie segrete*, con disegni di Alekos Fassianos, introduzione di Ezio Savino, traduzione di Nicola Crocetti, Crocetti Editore, Milano 1985, σ. 93].

ντας, ο Καβάφης σαν βοσκός από τη μυθική Αρκαδία και ο Marinetti σαν οδηγός σε ράλυ, άρχισαν μια συζήτηση γύρω από την ποίηση του αύριο: «Masticando tutti e due, lui come un pastorello arcadico, io come un volantista in corsa, intavoliamo una discussione sulla Poesia di domani». Ο Καβάφης επικροτεί τον φουτουρισμό, αλλά θεωρεί εύστοχη τη χρήση συμβόλων από το ιστορικό παρελθόν, προκειμένου να τονισθούν οι διαχρονικές δυσκολίες της ζωής, που ισχύουν ίδιες και απαράλλακτες μέσα στους αιώνες. Θεωρεί όμως αναγκαία την κατάργηση των παραδοσιακών μετρικών μορφών, ενώ ασπάζεται τη χρήση του ελεύθερου στίχου: «Cavafy loda il Movimento Futurista, ma dichiara igienica la sua "interpretazione simbolica delle fasi storiche applicate alla povera vita diurna", Aggiunge: "-Questa interpretazione deve essere verbalizzata senza i vecchi metri e senza la rima, nel verso libero"». Ο Marinetti τού απαντάει ότι πρέπει οι ποιητές να περάσουν από τους ελεύθερους στίχους στις ελεύθερες λέξεις, δηλαδή σε πιο χαλαρές νοηματικές συζεύξεις. Υποστηρίζει, σύμφωνα με τα όσα είχε εισηγηθεί ήδη από το 1912, με το Τεχνικό Μανιφέστο του, ότι βασικός νοηματικός φορέας μέσα στο ποίημα δεν πρέπει να είναι πλέον η παραδοσιακή στροφή ή ο ελεύθερος στίχος, αλλά η κάθε λέξη ξεχωριστά. Η λέξη, δηλαδή, στην ποίηση πρέπει να λειτουργεί ως αυτόνομη εννοιολογική μονάδα. Επίσης θεωρεί επιτυχή τη χρήση συμβόλων δανεισμένων από τον χώρο των μηχανών: «Gli rispondo che occorre sorpassare il verso libero e giungere al simultaneismo¹³ delle parole in libertà¹⁴ che esprimono meglio la nostra grande civiltà meccanica veloce¹⁵». Στη συνέχεια η συζήτηση κορυφώνεται, και παίρνουν σε αυτή μέρος και

13. Τη θεωρία του για τον simultaneismo την εφάρμοσε εκτενώς, το 1940, στη συλλογή εννέα πεζομορφών κειμένων του *Il poema non umano dei tecnismi* (*Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σσ. 1139-1194).

14. Έγραφε στο Τεχνικό του Μανιφέστο («Manifesto tecnico della letteratura futurista») ο Marinetti, ήδη από το 1912, τα εξής: «Noi entriamo nei dominii sconfinati della libera intuizione. Dopo il verso libero, ecco finalmente le parole in libertà» (*Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σ. 54).

15. Ήδη από το 1909, ο Marinetti στο 4^ο άρθρο του ιδρυτικού Μανιφέστου του («Fondazione e Manifesto del Futurismo. Pubblicato dal *Figaro* di Parigi il 20 febbraio 1909»), χρησιμοποιούσε το αυτοκίνητο με τρόπο συμβολικό: «Noi affermiamo che la magnificenza del mondo si è arricchita di una bellezza nuova: la bellezza della velocità. Un automobile da corsa col suo cofano adorno da grossi tubi simili a serpenti dall'alto esplosivo... un automobile ruggente, che sembra correre sulla mitraglia, è più bello della *Vittoria di Samotracia*» (*Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σ. 10). Αργότερα, το 1912, στο Τεχνικό του Μανιφέστο («Manifesto tecnico della letteratura futurista») κάνει λόγο για την *psicologia intuitiva della materia* και προτρέπει τους οπαδούς του: «Sorprendere attraverso gli oggetti in libertà e i motori capricciosi, la respirazione, la sensibilità e gli istinti dei metalli, delle pietre, del legno, ecc. Sostituire la psicologia dell'uomo, ormai esaurita, con l'ossessione lirica della materia» (*Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σ. 50). Και συνέχισε παρακάτω: «Noi vogliamo dare, in letteratura, la vita del motore, nuovo animale istintivo del quale conosceremo l'istinto generale allorché avremo conosciuto gli istinti delle diverse forze che lo compongono» (*Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σ. 51). Και πράγματι η μετέπειτα παραγωγή των φουτουριστών, τόσο στη λογοτεχνία όσο και τις εικαστικές τέχνες, κινήθηκε γύρω από αυτό το θεματολόγιο με ευλαβική αλλά και ταυτόχρονα φανατική προσήλωση. Γι' αυτό και ο ίδιος ο Marinetti, μια δεκαετία αργότερα, το 1925, σε ένα κείμενό του («Introduzione a *I nuovi poeti futuristi*»), καμαρώνει ως ο εμπνευστής αυτού του νέου θεματολογίου στην Τέχνη: «L'estetica della macchina, cioè la Macchina adorata e considerata come simbolo,

άλλοι παριστάμενοι που πλέκουν το εγκώμιο του Καβάφη: «La conversazione si eleva. Vi partecipano altri ammiratori. Tutti tessono l'elogio del poeta originale che ci ospita». Η συζήτηση κατευθύνεται στους μεγαλύτερους Έλληνες ποιητές της εποχής, τον Κωστή Παλαμά (1859-1943)¹⁶, τον Μιλτιάδη Μαλακάση (1869-1943), τον Λάμπρο Πορφύρα (1879-1932) και τον Ιωάννη Γρυπάρη (1872-1942), και στις ευρωπαϊκές επιδράσεις που ανιχνεύονται στα έργα τους: «Viene dimostrato con esempi che il poeta greco Palamas, rivale di Cavafy, ricorda Victor Hugo per l'abbondanza verbale e Lamartine per il sentimentalismo; Malakassis è una miscela di De Musset e di Sully Prudhomme; Porfiras, il più giovane dei poeti greci, riassume Baudelaire e Verlaine; i sonetti di Griparis fanno pensare a quelli di José Maria de

fonte e maestra della nuova sensibilità artistica, è nata col mio primo Manifesto futurista, nel 1909, nella più meccanica città d'Italia: Milano» (*Teoria e invenzione futurista*, δ.π., σ. 192).

16. Ο Παλαμάς δεν κράτησε αρνητική στάση προς τον Φουτουρισμό, αλλά τον αντιμετώπισε μάλλον με σκεπτικισμό. Σε επιστολή του προς τον Marinetti, σταλμένη στο Μιλάνο στις 30 Ιανουαρίου 1911, χαιρετίζει το κίνημά του: «Κάτι με σπρώχνει να τότε χαιρετήσω τον μελλοντισμό σου, σαν ένα όμορφο παλληκάρι, μεστομένο και μεγαλόκορμο, που πια δεν τρέχει αγρατοδόρο στην Ολυμπία, μα που περνά τρεχάτο σε μεγαλόπρεπο αυτοκίνητο σφυρίζοντας ένα σφύρισμα μαζί τρομαχτικό και κοροϊδευτικό. Τόνη χαιρετώ το μελλοντισμό σου, και με θαμπώνουν όχι τόσο η πλαστική του χάρη και τα σωστά που μας παρατηρεί, όσο η αναρχική ζωοράδα στα κινήματά του και η περηφάνειά του η σατανική (...) και κράζω μαζί σου: Ζήτω του Μελλοντισμού!» (Κωστή Παλαμά, *Αλληλογραφία*, τόμ. Α': 1875-1915, Αθήνα 1975, σσ. 203-205 = *Απαντα*, τόμ. 8, σσ. 94-96). Εξάλλου, στην εφημερίδα *Εμπρός* της 16^{ης} Μαρτίου 1922 έγραψε σχετικά με τον Φουτουρισμό σημείωμα, ενώ στο 55^ο από τα *Δεκατετράστιχα* του (*Απαντα*, τόμ. 7, σ. 378), εμφανίζεται και ο ίδιος ως διαλλακτικός φουτουριστής, παρότι το ύφος του δεν προσεγγίζει καθόλου τα τεχνικά χαρακτηριστικά αυτού του κινήματος: «Μελλοντιστής: -Μ' όλα εμ' εγώ, μ' όλα όσα / προς τ' αυριανό το φως αργοπηγαίνουν, / πατρίδα, ιδέα, τέχνη, επιστήμη, ώ πόσα! / Μ' όσες ψυχές κορμιά του τώρα δένουν / και τα κλυβιά τους φεύγοντας προσμένουν / κορυδαλοί με νέα φτερά, νέα γλώσσα, / να υψωθούν όπου μια κορφή, μίαν Όσα, / νέα πίστη νέες καμπάνες τη σημαίνουν. / Μα εγώ και με το Χτες και με το Τώρα, / καρτερέμος και υπομονή και μνήμη / Τον Παρθενώνα αν γκρεμίσα με χέρια / κάποτε ανάρτικα πελεκοφόρα, /σαν πρώτα τον ξανάσθησα συντρίμμι, /στα αιώνια μέσα, σ' άχρονα, σ' ακέρια». Με τον Marinetti φαίνεται ότι ο Παλαμάς είχε αναπτύξει φιλικές σχέσεις, όπως αποδεικνύεται από δύο επιστολές που τού έστειλε ο Ιταλός ομότεχόν του και φυλάσσονται στο Αρχείο Παλαμά. Στην πρώτη από αυτές διαβάζουμε: «Mon cher confrère, je vous prie de vouloir bien m'envoyer votre jugement sur notre *Manifeste du Futurisme* et votre adhésion totale ou partielle. En attendant votre réponse, qui sera publiée dans *Poesia*, je vous prie d'agréer mes remerciements anticipés et les hommages de mon admiration profonde. F. T. Marinetti». Προφανώς, ο Παλαμάς τού απάντησε με θετικά σχόλια, και γι' αυτό ο Ιταλός ποιητής τού έστειλε, κα δεύτερη, ευχαριστήρια, επιστολή: «Mon très cher confrère, je vous remercie très chaleureusement de votre lettre si élogieuse, dont l'enlhouiasme charmant m'a vraiment rendu très fier. J'espère qu'il vous sera agréable de consacrer bientôt un de vos admirables articles critiques à mes deux dernières oeuvres. Ce sera pour moi, plus qu'une consécration, une auréole que je porterai non sans quelque dandysme orgueilleux et avec la satisfaction d'un artiste récompensé dans ses nobles efforts. Une chaleureuse poignée de main de votre admirateur reconnaissant et dévoué. F. T. Marinetti». Επίσης, στο Αρχείο Παλαμά φυλάσσονται τα εξής ολιγοσέλιδα φυλλάδια του φουτουριστικού κινήματος, προφανώς σταλμένα από τον Marinetti: *Manifeste des Auteurs dramatiques futuristes* (22.4.1911), *Le Futurisme et la jeune Italie* (30.10.1911), *La splendeur géométrique et mécanique et la sensibilité numérique. Manifeste futuriste* (11.3.1914), *La nouvelle religion-morale de la Vitesse* (1.10.1922), καθώς και τα μονόφυλλα: *Venise futuriste* και *Le Futurisme avant, pendant, après la guerre*.

Heredia». Με τα λόγια αυτά, ο Marinetti δίνει εσκεμμένα το λογοτεχνικό προβάδισμα στον Καβάφη, σε συσχετισμό με τους ανθιστάμενους στον Φουτουρισμό Έλληνες ποιητές, τους οποίους κατηγορεί έμμεσα πλην σαφώς για επιλογή (μη φουτουριστικών και επομένως) παρωχημένων λογοτεχνικών προτύπων. Ο Καβάφης, αφού τού προσφέρει πάλι λίγο τυρί, τού κάνει λόγο για τη δημοτική γλώσσα και τις εκφραστικές δυνατότητές της, για τους νεολογισμούς της και τα δάνεια από την ιταλική γλώσσα που ενσωματώνονται ακόμη και σε ποιητικά του κείμενα, ενώ εκθειάζει την ανατροπή γραμματικών κανόνων της συντηρητικότερης μορφής της ελληνικής γλώσσας. Προκαλεί έτσι την επιδοκμασία του Marinetti, επειδή θεωρεί τη χρήση της δημοτικής ως απομάκρυνση από το γλωσσικό συντηρητικό παρελθόν: «Commosso il padrone di casa mi offre un nuovo mézè di formaggio e mi spiega la sua volontà di precisare scolpire letterariamente nei suoi versi liberi la lingua demotica, cioè la lingua greca popolare esaltata dal celebre linguista Psycharis. Questa ha una vitalità potente fuori e contro la grammatica classica che, rigidamente passatista, è ormai destinata a morire nelle biblioteche. La lingua demotica è dinamica. Si presta ad accogliere tutti gli indispensabili vocaboli stranieri. Specialmente i vocaboli italiani. Cavafy recita alcun versi dove le parole *porta cappelli calze guanti cariera* suonano armoniosamente come necessari neologismi bene amalgamati; e mi dimostra come parole inglesi francesi spagnole equivalenti stonino». Ο Marinetti δεν παραλείπει να μνημονεύσει τις επαινετικές αναφορές του ποιητή στις σχεδόν φουτουριστικές θεατρικές τάσεις του Σπύρου Μελά (1883-1966) σε συνεργασία με τον θίασο της Μαρίκας Κοτοπούλη, αντιπαραθέτοντας αρνητικές κριτικές για τους Γρηγόριο Ξενόπουλο (1867-1951) και Παύλο Νιρβάνα (1866-1937), που χαρακτηρίζονται μιμητές του Ibsen: «Si parla dell'ibsenismo degli autori teatrali Xenopulos e Nirvana. Spiro Melas al contrario svolge una attività quasi futurista colla sua "Scena Libera" dove le opere del teatro avanguardista francese sono ottimamente interpretate dalla compagnia di Maria Cotopuli, la Duse di Atene, secondo il giudizio del maggiore quotidiano greco, l'Elefteron Vima». Τέλος, ο Καβάφης, ύστερα από παρακλήσεις, δέχτηκε να απαγγείλει το «Απολείπειν ο Θεός Αντώνιον», αφού προηγουμένως ο Ατanasio Catraro αναφέρθηκε στην υπόθεση του ποιήματος: «Quando finalmente Cavafy, pregato da tutti, si decide a regalarci la declamazione di una sua lirica inedita, Catraro interviene per spiegarne il titolo misterioso: *Il Dio abbandona Antonio*. Si legge infatti in Plutarco che mentre Antonio cedeva alla voluttà di Cleopatra in Alessandria, si udì una sera allontanarsi sul mare un coro melodioso di voci mandole e flauti. Tutti rapiti corsero sulla spiaggia del porto, ma nulla videro. Era Dioniso, il protettore di Antonio, che abbandonava il suo protetto». Ο Ιταλός ποιητής μάς περιγράφει τον αργό τρόπο απαγγελίας του Έλληνα ποιητή, συνοδευόμενο από εκφραστικές χειρονομίες που γέμιζαν τον χώρο. Κάθε τόσο ο Καβάφης άφηνε το χέρι του να πέφτει ακολουθώντας τη μουσικότητα των στίχων: «Cavafy sillaba lentamente i suoi versi liberi accompagnandoli con un gesto che arabesca lo spazio minuziosamente. Ogni tanto la mano ricade sotto il

peso languido della musica verbale». Ακολουθώς ο Catraro απαγγέλλει ιταλική μετάφραση του ποιήματος. Ο Marinetti παραθέτει τη μετάφραση, ώστε να δώσει την ευκαιρία στους Ιταλούς αναγνώστες του βιβλίου του να γνωρίσουν την ποιητική δεινότητα του Καβάφη (η μετάφραση έχει, εξάλλου, δημοσιευθεί το 1929, και στο περιοδικό *Quaderno* της Αλεξάνδρειας)¹⁷. Μετά από μία ώρα ο Marinetti έτρεχε με το αυτοκίνητό του στους δρόμους της Αλεξάνδρειας, αναλογιζόμενος με θαυμασμό την ποίηση του ομοτέχνου του: «Congedatomi un'ora dopo dal poeta, corsi in automobile a godermi le penombre profumate di gaggie del Giardino Antoniadis. Luna piena. Usignoli. Nell'atmosfera estatica il colonnato di alti camerus gronda un latte immateriale. Di tanto in tanto un fragore sordo e dei tonfi: demoliscono l'antica Villa piena di ricordi per improvvisarne una modernissima destinata ai Sovrani europei in visita. Rombo di autocarri carichi di marmi antichi. Talvolta il crollo funebre delle macerie evoca un ilare scoppio di granate. Il canale Mahmudieh è pieno di liquide lune nostalgiche come i versi liberi modernissimi e vetusti del poeta greco di Alessandria Costantino Cavafy».

Αξίζει όμως να δούμε την περιγραφή της συνάντησης και από μία άλλη οπτική γωνία, από τον παριστάμενο Atanasio Catraro. Συγκεκριμένα στο βιβλίο του *Ο φίλος μου ο Καβάφης* (μετάφραση Αριστέας Ράλλη, Εκδόσεις Ίκαρος, Αθήνα 1970), το ένατο κεφάλαιο επιγράφεται «Συνάντηση με τον Marinetti». Εκεί ο Catraro αναφέρει την ιστορική συνάντηση των δύο νεωτερικών ποιητών: «-«Boinsoir, Excellence!¹⁸ Je suis très honoré...» -"Entre poètes le mot Excellence n'a pas de place, cher Kavafis!". Έφτασαν αυτά τα πρώτα λόγια, για να σπάσει ο πάγος. Ο Καβάφης κι ο Marinetti, μιλώντας "στον ενικό" και συνεχίζοντας σε θαυμασία γαλλικά, μπήκαν αμέσως στα θέματα που τους ήταν αγαπητά. Αν υπήρχαν τότε μαγνητόφωνα (ή τουλάχιστον αν υπήρχαν στην Αίγυπτο) θα είχα καταγράψει τη συζήτησή τους, κι έτσι οι λόγιοι θα είχαν σήμερα στη διάθεσή τους μία μοναδική μαρτυρία, όπου πνευματική καλλιέργεια και χιούμορ είχαν ταιριάξει, εντελώς φυσικά, για να δημιουργήσουν ένα θαυμαστό παράδειγμα ευγενικής πολεμικής, αλλά και καθόλου μονότονης φωνητικά. Ο Marinetti, με κείνα τα ανασηκωμένα και αυθάδη μουστάκια του, έμοιαζε μ' ένα στρατιώτη του παλιού καιρού στην εποχή μας, δίχως όμως μούσι και περούκα. Πήγαινε πέρα-δώθε, χειρονο-

17. *Se, a tarda notte, / un'orchestra invisibile si allontana, / intorno riversando e voci e musiche / meravigliose - i morituri giorni / di tua Fortuna, e l'opre tue fallite, / e di tua vita le mendaci brame, / deh! non velar d'inutil pianto. / Qual prode che da lungo attenda / tal ventura, rivolgi pure l'estremo / saluto ad Alessandria fuggitiva. / Né t'ingannar: non dir -Fu sogno- non dir che male udisti: / disdegna simili speranze vane: / qual prode che da lungo attende, / e come si conviene a te, / signor di tal città, / fiero al veron t'inchina, / tralasciar il lamentar codardo, / e palpitando ascolta -estremo gaudio- ascolta le melodi, / e dell'orchestra mistica / i bei strumenti -Ascolta, / e dona l'ultimo saluto / ad Alessandria, alla città che perdi.*

18. Η προσφώνηση αυτή οφειλόταν στο γεγονός ότι ο Marinetti είχε ονομασθεί *Accademico d'Italia*, λίγους μήνες νωρίτερα, στις 18 Μαρτίου 1929.

μούσε, γέμιζε με την παρουσία του το σαλόνι, όπως ένας μεγάλος ηθοποιός γεμίζει τη σκηνή. Ο Καβάφης, ακίνητος, σε θέση άμυνας σχεδόν, παρακολουθούσε με ζωηρό ενδιαφέρον τα λόγια του ξένου του. Ύστερα όμως από τα δέκα πρώτα λεπτά, πείστηκαν κι οι δύο πως μπορούσαν θαυμάσια να προχωρήσουν, αγαπημένοι, στην ουδέτερη περιοχή της ανεκτικότητας. Πραγματικά, ο Marinetti, χάρη σε μερικές εξηγήσεις, που τού είχα δώσει από πριν, πάνω στο έργο του Καβάφη, κι έχοντας διαβάσει και μερικά ποιήματά του μεταφρασμένα από μένα στα ιταλικά, έκανε ξαφνικά τούτη την καταπληκτική δήλωση: -"Και συ, Καβάφη, είσαι φουτουριστής". Ο Έλληνας ποιητής, ανασκώνοντας τα φρύδια και σουφρώνοντας το μέτωπο, όπως εκείνος που ταράζεται από μιαν απότομη προσβολή, τού παρατήρησε ότι αυτά που ήξερε για τον φουτουρισμό τον έκαναν να πιστεύει ότι ήταν ένας από εκείνους ακριβώς που οι φουτουριστές τους θεωρούσαν θιασώτες του παρελθόντος¹⁹. -"Παρελθοντιστής είσαι, Ποιητή, αλλ' ως ένα ορισμένο σημείο. Το βλέπω πως δεν έχεις εντυπωσιαστεί από την ομορφιά των μηχανών (των αυτοκινήτων για παράδειγμα), κι ύστερα χρησιμοποιείς ακόμα τα ρήματα, τα κόμματα, τις τελείες²⁰, και περιφρονείς το ηλεκτρικό φως. Δεν έχουν μεγάλη σημασία αυτά. Είσαι παρελθοντιστής στη μορφή, αλλά, απ' ό,τι έχω ανακαλύψει στα ποιήματά σου, βγάζω το συμπέρασμα ότι στις σκέψεις είσαι φουτουριστής. Έχεις ιδέες παγκόσμιες, αναδημιουργείς μαγευτικά και τέλεια τους παλιούς καιρούς μέσα στη δική μας εποχή, έχεις ξεκόψει, με λίγα λόγια, από τον σάπιο ποιητικό κόσμο του 1800, από τον κλαψιάρικο ρομαντισμό, από τα θέματα που ήταν κατάλληλα για οργανέτο. Σε κατάλαβα ή κάνω λάθος". Ο Καβάφης κουνάει το κεφάλι. -"Είναι πραγματικά θαυμάσια, αγαπητέ Marinetti, η ιδέα σου. Ωστόσο μου φαίνεται ότι εγώ είμαι μακριά από τον φουτουρισμό". Τότε ο Marinetti οργίζεται κι υψώνοντας τη φωνή θέλει με κάθε τρόπο να κάνει το δύσκολο συνομιλητή του να παραδεχτεί ότι "οποιοσδήποτε προπορεύεται του καιρού του στην τέχνη ή τη ζωή, είναι φουτουριστής". Κι αναφέρει τον Michelangelo, τον Leonardo, τον Wagner. Καταλήγει πως υπάρχει ένας φουτουρισμός διανοητικός, που αξίζει όσο κι ο αγωνιστικός φουτουρισμός. Ακόμη, πολλά άλλα ενδιαφέροντα πράγματα ειπώθηκαν εκείνο το αλησμόνητο απόγευμα. Αλλά στο μυαλό του Καβάφη έμεινε χαραγμένη η ολοφάνερη προσπάθεια που είχε κάνει ο Marinetti να τον προσηλυτίσει, κατά την πρώτη και τελευταία επίσκεψή του στη συντροφιά της οδού Λέψιους. Αργότερα ο Καβά-

19. Χαρακτηριστικό της δριμύτητας με την οποία επιτέθηκαν οι φουτουριστές εναντίον των υποστηρικτών και θαυμαστών του παρελθόντος (passatisti), είναι το κείμενο των Marinetti, Boccioni, Carrà, Russolo, «Contro Venezia passatista», *Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σσ. 33-38.

20. Πάλι στο Τεχνικό του Μανιφέστο («Manifesto tecnico della letteratura futurista») ο Marinetti προέτρεπε τους ποιητές να χρησιμοποιούν όσο το δυνατόν λιγότερα σημεία στίξεως: «Abolire anche la punteggiatura. Essendo soppressi gli aggettivi, gli avverbi e le congiunzioni, la punteggiatura è naturalmente annullata, nella continuità varia di uno stile vivo che si crea da sé, senza le soste assurde delle virgole e dei punti» (*Teoria e invenzione futurista*, ό.π., σ. 47).

φης, λίγο ειρωνικά, αν και είχε πειστεί πραγματικά για την αξία του ιδιότροπου ξένου του, μού είπε: -"Παράξενος άνθρωπος ο αγαπητός Marinetti, παράξενος και πολύ επιτήδειος. Υποστηρίζει ότι ο φουτουρισμός, σε τελευταία ανάλυση, υπήρχε κιόλας την εποχή του Michelangelo και του Leonardo γιατί φουτουρισμός είναι ανταρσία στις παραδόσεις, στους κανόνες και στις επικρατούσες συνήθειες. Αλλά τότε γιατί θα ήμουν εγώ φουτουριστής και δεν θα ήταν αυτός παρελθοντιστής; Ο Michelangelo και ο Leonardo, οι πρόδρομοι, αν δεν γελιέμαι, ανήκουν στο παρελθόν!". Ο Marinetti διατήρησε μία πολύ ευχάριστη ανάμνηση από τη συνάντησή του με τον Έλληνα ποιητή. Λίγους μήνες ύστερα από την επιστροφή του στην Ιταλία δημοσίευσε ένα τόμο με τον τίτλο "Η γοητεία της Αιγύπτου". Ένα κεφάλαιο εκεί είναι αφιερωμένο στον Καβάφη, ένα κεφάλαιο όπου, γενναιόφρονα, αναφέρει κι εμένα κι ένα από τα πιο σημαντικά ποιήματα του Ποιητή, που εγώ τού είχα μεταφράσει για λόγους κατατοπιστικούς». Με βάση τα γραφόμενα του Catraro, σε συνδυασμό με όσα αναφέρει και ο ίδιος ο Marinetti, μπορούμε να αναπλάσουμε στη φαντασία μας τη συγκεκριμένη σκηνή, όταν δηλαδή συναντήθηκαν οι δύο τότε πρωτοπόροι των ελληνικών και των ιταλικών γραμμάτων.

Στοιχεία από την παραπάνω περιγραφή της συνάντησης του Marinetti με τον Καβάφη, όπως την απαθανάτισε ο Catraro, μεταπλάσθηκαν πρόσφατα σε λογοτεχνικό κείμενο από τον Φίλιππο Φιλίππου, στο μυθιστόρημά του που έχει τίτλο *Οι τελευταίες ημέρες του Κωνσταντίνου Καβάφη* (Εκδόσεις Πατάκη, Αθήνα 2003). Στο μυθιστόρημα αυτό πρωταγωνιστής-αφηγητής είναι ο Marinetti, ο οποίος και παρουσιάζεται από τον Φιλίππου να μάς περιγράφει, στις σελίδες 23-30, τη συνάντησή με τον Καβάφη, ενώ παράλληλα υποτίθεται ότι ο Marinetti γνωρίζει και κριτικάρει το παραπάνω κείμενο του Atanasio Catraro. Τα δήθεν εκφερόμενα από τον Marinetti λόγια έχουν ως εξής: «Η επίσκεψή μου στο σπίτι του οφείλεται στην επιμονή του φίλου μου του Ατανάξιο, ο οποίος διατηρούσε μία πολύχρονη φιλία με τον Καβάφη. (...) Ο Ατανάξιο, ή Θάνος για τους Έλληνες (σύμφωνα με κάποιες εκμυστηρεύσεις του, προτίθεται να γράψει βιβλίο για το φίλο του Καβάφη), μού έδειξε ένα πρόχειρο τετράδιο όπου παραθέτει αυτούσιο, όπως ισχυρίζεται, το διάλογο που έγινε τότε ανάμεσα σ' εμένα και στον Καβάφη στα γαλλικά. Ας μου επιτραπεί να τον επαναλάβω εδώ, αντιγράφοντάς τον. -"Bonsoir, Excellence! Je suis très honoré..." - "Entre poètes le mot Excellence n'a pas de place, cher Kavafis!". Στη συνέχεια (διάβασα στο τετράδιο) εγώ τού είπα "Κι εσύ, Καβάφη, είσαι φουτουριστής", κι εκείνος μού απάντησε, ανασπώνοντας τα φρύδια και σουφρώνοντας το μέτωπο, "Δεν είμαι φουτουριστής, Φίλιππο, αλλά παρελθοντιστής"²¹. Ατενίζοντας τα λαμπερά μάτια του

21 Στο σημείο αυτό ο Φίλιππος Φιλίππου βάζει τον πρωταγωνιστή του, τον Marinetti, να σημειώνει δήθεν σε υποσημείωση τα εξής: «Είναι ευνόητο πως τέτοιοι διάλογοι είναι αδύνατον να παραμείνουν για πολύ στη μνήμη των αυτήκων μαρτύρων, με αποτέλεσμα να υπάρχουν σχεδόν πάντα διχογνωμίες σχετικά με τη σωστή απόδοση των φράσεων και των νοημάτων. Ατυχώς, η τεχνολογία δεν έχει προχωρήσει αρκετά ώστε να κατασκευαστεί ένα επιτραπέζιο μηχάνημα που να αποτυπώνει την ανθρώπινη φωνή και τους ήχους, για να τους βρουν καταγεγραμμένους

και το αυλακωμένο από τις ρυτίδες πρόσωπό του, που έδειχνε πως βρισκόταν σε μια διαρκή πάλη με το γήρας, τού εξήγησα (υψώνοντας τη φωνή μου) ότι ο-ποιοσδήποτε προπορεύεται του καιρού του, στην τέχνη ή στη ζωή, είναι φουτουριστής. "Έχεις ιδέες παγκόσμιες" τού είπα. "Έχεις ξεκόψει από το σάπιο ποιητικό κόσμο, από τον κλασιάρικο ρομαντισμό". Όταν τού ανέφερα πως θεωρώ φουτουριστές το Μιχαήλ Άγγελο, τον Λεονάρντο ντα Βίντσι (τον πατέρα της υδραυλικής, το θαυμαστή της μηχανικής, το σχεδιαστή ενός αυτοκινομένου οχήματος, το μελετητή της πτήσης των πουλιών, που ήθελε να κατασκευάσει μια μηχανή η οποία θα έδινε στον άνθρωπο την ικανότητα να πετάξει) και τον Βάγκνερ, ένα χαμόγελο ευχαρίστησης άνοιξε στα χείλη του. Είχε κολακευτεί. Είχε διαβάσει ή ακούσει την ιστορία του βασιλιά της Αφρικής Μαφάρκα, την οποία αφηγήθηκα στο μυθιστόρημα *Μαφάρκα, ο φουτουριστής*²², και μού ζήτησε να τού μιλήσω γι' αυτόν. (...) Στο πρόσωπό του ανακάλυψα όχι μόνο ένα σπουδαίο ποιητή, και μάλιστα Αλεξανδρινό, αλλά και ένα σπάνιος ευφυίας δημιουργό, που με την πρωτοτυπία του έργου του θα γίνει σύντομα διάσημος στον κόσμο. Διότι, κόντρα στο λυρισμό, στις μεγαλοστομίες και στις ρητορίες, ο Καβάφης έχει δημιουργήσει τη δική του σχολή. Είναι πολλοί εκείνοι που τον αντιγράφουν, έστω κι αν κάποιοι στιχοπλόκοι έχουν φτιάξει μιμήσεις ποιημάτων του για να τον περιπαίξουν. Με λίγα λόγια, ήταν ένας επαναστάτης της ποίησης, ένας δάσκαλος που αποτόλμησε να πρωτοτυπήσει, αδιάφορος για τα ποικίλα σχόλια σε βάρος του». Γόνιμη και επιτυχής είναι, λοιπόν, η λογοτεχνική ανάπλαση της συνάντησης από τον Φιλίππου, που φαίνεται ότι στηρίζεται στο κείμενο του Catraro, ενώ δεν χρησιμοποιεί στοιχεία από τις αυτοβιογραφικές σελίδες του Marinetti.

Ας έλθουμε όμως σε όσα παρατηρούσε, το 1950, ο επίσης Αλεξανδρινός ποιητής Giuseppe Ungaretti για τον Καβάφη²³, τον οποίο θαύμαζε από μικρή ηλικία και θα μπορούσαμε να πούμε ότι μαθήτευσε κοντά του ως ποιητής. Παραθέτουμε το κείμενό του «Ricordo di Cavafis»²⁴, σε μετάφραση από τον Γεώργιο

οι μέλλουσες γενιές, όπως γίνεται με το φωνογράφο, όπου εγγράφονται οι φωνές των τραγουδιστών και οι μουσικές της ορχήστρας που τους συνοδεύουν, ή με τον κινηματογράφο, που επίσης καταγράφει φωνές και ήχους. Στην πραγματικότητα, αυτό που τού είπα ήταν "Αν ήθελες, μπορούσες να γίνεις ένας καλός φουτουριστής" κι αυτό που μού απάντησε ο Καβάφης ήταν "Δε μ' ενδιαφέρει να γίνω φουτουριστής, ούτε επίζητώ να με πουν παρελθοντιστή".

22. Πρόκειται για το μυθιστόρημα του F. T. Marinetti, *Mafarka le futuriste. Roman africain*, Cinquième édition, E. Sansot & Cie, Paris 1910.

23. Για τις επιδράσεις που άσκησε ο Καβάφης στον Ungaretti, βλ. το κείμενο της ομιλίας του καθηγητή του Πανεπιστημίου της Ρώμης Mario Petrucciani, που εκφώνησε κατά την αναγόρευσή του σε επίτιμο διδάκτορα του Πανεπιστημίου Αθηνών, στις 3 Απριλίου 1997 [Mario Petrucciani, «Due incontri di Giuseppe Ungaretti: Platone, Kavafis», *Επίσημοι Λόγοι*, τόμ. 31/4 (1996-1997/ 2002), σσ. 2425-2430].

24. Costantino Cavafis, *Poesie scelte*, Versioni di F. M. Pontani con un "Ricordo" di Giuseppe Ungaretti, All'insegna del Pesce d'Oro, Milano 1956, σ. 5 [= *Rivista di Critica*, τόμ. 1/6 (1950), σ. 34]: «Cavafis. Di quanti anni mi devo ricordare di colpo, per ritrovarne i tratti. Non ero ancora ventenne quando lo conobbi. Ogni sera, al tavolo d'una latteria del Boulevard di Ramleh, famosa per il suo

Ζώρα: «Καβάφης! Πόσα έτη πρέπει να επαναφέρω δια μιας εις την μνήμην μου, δια να επανεύρω τα χαρακτηριστικά της φυσιογνωμίας του! Δεν ήμην ακόμη ούτε εικοσαετής, ότε έκαμα την γνωριμίαν του. Κάθε βράδυ, γύρω από το τραπέζι ενός γαλακτοπωλείου της λεωφόρου Ramleh²⁵, φημιζομένου δια το γιαούρτι, εκάθητο με μερικούς συνομηλίκους μου, οι οποίοι διηύθυνον τότε το περιοδικόν *Γράμματα*· και ουχί σπανίως, ότε ήμην ελεύθερος, μού ήρесе να κάθημαι και εγώ μαζί τους. Ο Καβάφης εφαινέτο πάντοτε σκεπτικός και αποφθεγματικός, σοβαρός, καίτοι φιλόφρων. Ήθελεν εν τούτοις να τον θεωρούμεν απλώς ένα σύντροφον, παρ' όλον ότι ήτο μεγαλύτερος την ηλικίαν, υπό δε των εμπειρών κριτικών εθεωρείτο ήδη πραγματικός ποιητής. Ενίοτε κατά την διάρκειαν των συζητήσεων, άφινε να τού διαφύγουν δηκτικάί τινες εκφράσεις· και τότε η αποκοιμισμένη Αλεξάνδρεια έλαμπεν εν ριπή οφθαλμού δια μέσου των χιλιετηρίδων, όπως δεν είδα τίποτε άλλο να λάμπη. Αλεξάνδρεια, γενέτειρά μου..»²⁶.

Έξι χρόνια αργότερα, τον Σεπτέμβριο του 1956, ο Ungaretti επισκέπτεται την Ελλάδα, προσκεκλημένος του Φεστιβάλ Αθηνών²⁷. Κατά το ταξίδι του αυτό θυμόταν τον Έλληνα ποιητή της Αλεξάνδρειας, από τον οποίο μνήθηκε στον ελληνικό πολιτισμό. Με αυτή την αφορμή γράφει το επόμενο έτος (1957) ένα κείμενο με αναμνήσεις από την επαφή του με την Ελλάδα και τον Καβάφη («Cavafy, Ultimo Alessandrino») ²⁸. Στην αρχή του κειμένου αναφέρει ότι ανέκαθεν διακατεχόταν από μεγάλη επιθυμία να επισκεφθεί την Ελλάδα. Το όνειρό του αυτό, έστω και για λίγες μέρες, μπόρεσε να το πραγματοποιήσει, ύστερα από πρόσκληση της Οργανωτικής Επιτροπής του Φεστιβάλ Αθηνών: «Da quanti anni mai avevo sognato un viaggio in Grecia? Da quanti, di respirare quella stess'aria che dette vita ad alcune delle ispirazioni per le quali l'uomo è degno del nome d'uomo? Ma il giramondo che pure io sono, non ebbe la ventura di poterlo fare se non l'altro giorno. Per un tempo breve, purtroppo, il tempo di salire sull'Acropoli, di provare smarrimento tra i pietrami di Micene. Fu per cortesia del Comitato del Festival d'Atene che volle presenti a recite della *Medea* d'Euripide e dell' *Antigone* di

yoghurt, si sedeva insieme ai miei coetanei che redigevano la rivista *Grammata*; e, non di rado, quando potevo, mi piaceva sedermi con loro. Cavafis appariva assorto e sentenzioso, compassato sebbene affabile; ma non voleva lo considerassimo più d'un compagno, sebbene ci fosse maggiore d'età e già dagli intenditori fosse salutato vero poeta. A volte, nella conversazione lasciava cadere un suo motto pungente, e la nostra Alessandria assonnata, allora in un lampo risplendeva lungo i suoi millenni come non vidi mai più nulla risplendere. Alessandria, mia città natale...».

25. Αναμνήσεις του Ungaretti από το συγκεκρωμένο γαλακτοπωλείο (καφετέρια της εποχής) βρίσκουμε στο ποίημά του «C'era una volta» της συλλογής *Il Ponto Sepolto*. Βλ. Giuseppe Ungaretti, *Vita d'un uomo. Tutte le poesie*, ό.π., σ. 40.

26. Γεωργίου Θ. Ζώρα, *Ο Καβάφης εις την Ιταλίαν*, ό.π., σ. 15.

27. Βλ. Γεράσιμου Ζώρα, «Ένα ποιητικό τρίπτυχο για την Ελλάδα (Τρία ποιήματα των Quasimodo, Ungaretti, Pasolini)», *Θύβρις*, ό.π., σ. 327 [=Παρνασσός, τόμ. 39 (1997), σ. 67].

28. Giuseppe Ungaretti, *Vita d'un uomo. Saggi e interventi*, a cura di Mario Diacono e Luciano Rebay, Arnoldo Mondadori Editore, Milano 1979, σσ. 666-669.

Sofocle, uomini della politica, degli studi e delle lettere di Francia, di Germania e d'Italia». Στη συνέχεια τόνιζε τη σχέση του με την Ελλάδα από τα νεανικά του χρόνια, όταν διέμενε ακόμη στην Αλεξάνδρεια, όπου η ελληνική και η ιταλική παροικία είχαν αναπτύξει ιδιαίτερα στενούς δεσμούς: «L'antica Grecia, certo, e ancora ne discuterò stasera, ma anche la nuova ha legami in me. Sono nato, è noto, in Alessandria d'Egitto dove comunità greche e italiane hanno contratto l'uso di sentirsi legate più che da interessi, dall'affetto». Εκεί είχε την ευκαιρία να έρχεται σε επαφή με τον κύκλο του περιοδικού *Γράμματα* και οι νεαροί τότε λογοτέχνες που τον απάρτιζαν κάθονταν όλα τα απογεύματα στο καφενείο και συζητούσαν. Συχνά καθόταν μαζί τους και ο κατά πολύ μεγαλύτερός τους και ήδη φημισμένος ποιητής Καβάφης: «In Alessandria d'Egitto, ero ancora quasi un ragazzo, il primo gruppo di letterati cui m'accostai, miei coetanei, fu quel gruppo del quale era organo la rivista *Grammata*. Sedevamo tutte le sere insieme al caffè, e fra noi veniva anche Costantino Cavafy, un poeta che oggi la critica d'ogni dove annovera tra i quattro o cinque veri del Ventesimo secolo. Cavafy aveva venticinque anni almeno più del più vecchio di noi che non ne aveva più di diciotto». Ήταν φυσικό να παρατηρήσει ο Ungaretti πως τα όσα άκουσε τότε από το στόμα του Καβάφη υπήρξαν γ' αυτόν διδαχές: «Mi furono d'insegnamento inuguagliabile le conversazioni con lui, per il quale non aveva segreti la sua lingua nel trimillenario mutarsi e permanere, né la nostra Alessandria, crogiuolo di civiltà, dove s'erano scontrate e s'erano fuse l'Egiziana, già avviata nella notte, la Greca, nel culmine delle eleganze della stanchezza, la Romana, spiegata a riconoscersi nell'estate sul declino». Μετά, το 1912, ο εικοσιτετράχρονος Ungaretti φεύγει για σπουδές στο Παρίσι και ακολούθως εγκαθίσταται στην Ιταλία. Όταν όμως επισκέφθηκε, το 1932, για τελευταία φορά την Αλεξάνδρεια, επεδίωξε να συναντήσει τον Καβάφη, γερασμένο πλέον και άρρωστο από καρκίνο του φάρυγγα. Ο ποιητής υπέμενε στωικά την αρρώστια και, με την ευγενική δύναμη που ποτέ δεν εγκαταλείπει την ψυχή ενός ποιητή, θέλησε να ξαναπερπατήσουν μαζί στους προσφιλείς τους τόπους των περασμένων χρόνων. Και παρότι η φωνή δεν έβγαινε από το στόμα του, τα νεύματα και τα μάτια του χαρακτηρίζονταν από υπέροχες κινήσεις φωτός: «Rividi Cavafy nel 1932, durante l'ultima visita che feci alla nostra città. Era già colpito dal male che l'avrebbe ucciso, e, stoicamente, per quella gentile forza d'animo che non abbandona mai un vero poeta, volle accompagnarmi nella ricognizione dei luoghi amati. Non aveva più voce, il cancro strappato era tornato a sonnacchiargli nella gola, ed egli altro non continuava ad avere, negli occhi e nei gesti, se non forme bellissime di luce». Έτσι, όταν μετά πολλά χρόνια, το 1956, επισκέφθηκε ο Ιταλός ποιητής την Αθήνα, το ελληνικό φως που αντίκρουσε τού θύμισε το φως του Έλληνα ποιητή: «Ho finalmente, l'altro giorno, potuto salutare Atene. Come potevo non avere nell'animo presente Cavafy, davanti a quella luce? Nessuna terra del mondo ha luce più stupenda». Και αφού περιγράφει κατόπιν με ποιητικό τρόπο την ομορφιά του χώρου (αρχαίου και σύγχρονου), καταλήγει με τη δήλωση πως η άβυσσος της παρουσίας του Καβάφη στη

μνήμη του τον βοήθησε να συνειδητοποιήσει το πραγματικό νόημα της Αθήνας: «Guidato dalla presenza immortale di Costantino Cavafy, forse qualche cosa ho potuto capire della lezione per sempre d'Atene».

Από όσα αναφέρθηκαν διαφαίνεται ο μεγάλος θαυμασμός που έτρεφαν οι δύο Ιταλοί Αλεξανδρινοί για τον Έλληνα Αλεξανδρινό και το έργο του. Παρότι ο Marinetti και ο Ungaretti ανήκουν, χρονολογικά και τεχνοτροπικά, σε νεώτερα λογοτεχνικά ρεύματα και εισηγούνται πιο μοντέρνες τάσεις, ασπάζονται τα διδάγματα του Καβάφη και τους ελεύθερους στίχους του. Ειδικότερα ο Ungaretti, που από τα νιάτα τον γνώριζε την καθαφική ποίηση, φαίνεται ότι έχει επηρεαστεί γόνιμα από αυτόν, πράγμα που τεκμηριώνουν και οι παραπάνω εξομολογητικές του αναφορές.